‘डिजिटल ब्लॅकआउट’ अर्थात ‘इंटरनेट शटडाऊनची छाया’

श्री. हर्षवर्धन शंकर यादव.
(संशोधक, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग,
हिंद सेवा मंडळाचे पेमराज सारडा महाविद्यालय,
अहमदनगर – 414001)

सारांश:

इंटरनेट शटडाऊन म्हणजे जाणूनबुजून लागू केलेला इंटरनेट किंवा इलेक्ट्रॉनिक संप्रेषणाचा व्यत्यय, ज्यामुळे ते प्रभावीपणे एखाद्या विशिष्ट लोकसंख्येसाठी किंवा एखाद्या ठिकाणासाठी अनुपलब्ध होते. अनेकदा माहितीचा प्रवाह नियंत्रित करण्यासाठी असे केले जाते. हे मोबाइल इंटरनेट, ब्रॉडबँड इंटरनेट किंवा दोन्हीवर परिणाम करू शकते. ‘एक्सेस नाऊ एंड द #कीपइटऑन कोअलिशन’च्या ताज्या अहवालानुसार, भारत जगात सलग पाचव्या वर्षी या यादीत अव्वल स्थानावर आहे. ही अतिशय गंभीर बाब असून याचे अभिव्यक्ती व माहिती स्वातंत्र्य, अर्थव्यवस्था यांवर वाईट परिणाम होतात. तेव्हा इंटरनेट शटडाऊन या कळीच्या मुद्द्याचा लक्षपूर्वक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

महत्वाच्या संकल्पना (Keywords): *इंटरनेट शटडाऊन, एक्सेस नाऊ एंड द #कीपइटऑन कोअलिशन अहवाल, संविधानाचे कलम 21, डिजिटल ब्लॅकआउट, डिजिटल इंडिया, डिजीटल डिव्हाईड, अनुराधा भसीन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (2020), कायदा व सुव्यवस्था, मानवी हक्क, लोकशाही.*

1) प्रस्तावना

मणिपूरमध्ये इंटरनेट शटडाऊन लागू होऊन जवळपास तीन महिने उलटले आहेत. त्यामुळे राज्यातील रहिवाशांना इंटरनेट प्रतिबंधाचा आणि विस्कळीत जीवनशैलीचा सामना करावा लागत आहे. ‘एक्सेस नाऊ एंड द #कीपइटऑन कोअलिशन (*Access Now and the #KeepItOn coalition*)’च्या अलीकडील ताज्या अहवालानुसार, भारतात 2022 मध्ये 84 वेळा इंटरनेट शटडाऊन लागू झाला असून भारत सलग पाचव्या वर्षी या यादीत अव्वल स्थानावर आहे. भारतात या क्षेत्रात सक्रिय असलेल्या ‘सॉफ्टवेअर फ्रीडम लॉ सेंटर (Software Freedom Law Centre)’ या कायदेशीर सेवा संस्थेद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या इंटरनेट शटडाऊन ट्रॅकर पोर्टलनुसार 2012 पासून भारतात एकूण 665 इंटरनेट शटडाऊन झाले असून यापैकी 50 टक्क्यांहून अधिक शटडाऊन 2019 पासून झाले आहेत.

इंटरनेट शटडाऊन म्हणजे जाणूनबुजून लागू केलेला इंटरनेट किंवा इलेक्ट्रॉनिक संप्रेषणाचा व्यत्यय, ज्यामुळे ते प्रभावीपणे एखाद्या विशिष्ट लोकसंख्येसाठी किंवा एखाद्या ठिकाणासाठी अनुपलब्ध होते. अनेकदा माहितीचा प्रवाह नियंत्रित करण्यासाठी असे केले जाते. हे मोबाइल इंटरनेट, ब्रॉडबँड इंटरनेट किंवा दोन्हीवर परिणाम करू शकते.

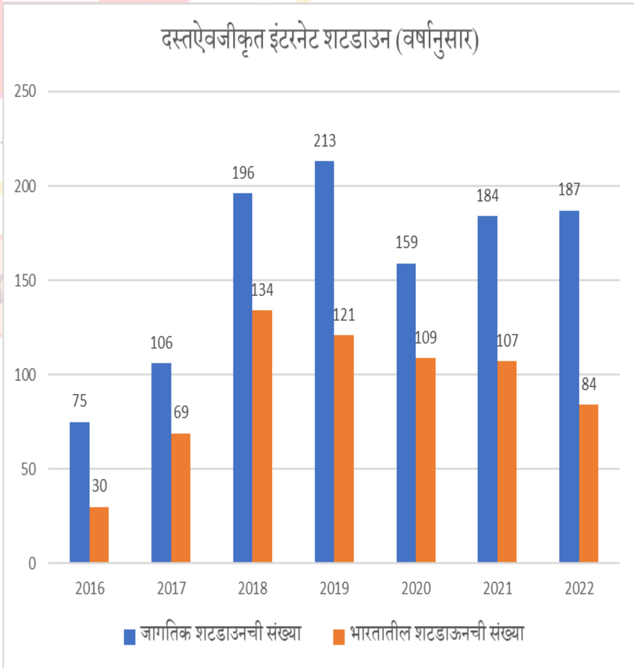

(एक्सेस नाऊ एंड द #कीपइटऑन कोअलिशन च्या अहवालानुसार)

2) इंटरनेट शटडाऊन होण्याची कारणे:

I. कायदा आणि सुव्यवस्थेची चिंता:
- इंटरनेट बंद होण्याचे प्राथमिक कारण म्हणजे नागरी अशांतता, निषेध किंवा जातीय तणावाच्या काळात कायदा व सुव्यवस्था राखणे.
- चुकीच्या माहितीचा प्रसार रोखण्यासाठी, निषेधार्ह संघटनेवर अंकुश ठेवण्यासाठी किंवा संभाव्य हिंसाचारावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रशासन किंवा अधिकारी व्यक्ती द्वारे शटडाऊन लागू केले जाऊ शकते.

II. राष्ट्रीय सुरक्षा:
- दहशतवादी कारवाया, संभाव्य धोके इत्यादींना रोखण्यासाठी किंवा महत्त्वाच्या कारवायांमध्ये गुप्तता राखण्यासाठी राष्ट्रीय सुरक्षेच्या नावाखाली इंटरनेट शटडाऊन लागू केले जाऊ शकते.

III. 'हेट स्पीच' आणि 'फेक न्यूज'ला आळा घालणे:
- द्वेषयुक्त भाषण, अफवा आणि हिंसा किंवा सामाजिक अशांतता भडकवणाऱ्या बनावट बातम्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकार इंटरनेट बंद करण्याचे आदेश देऊ शकतात.

IV. सार्वजनिक सुरक्षा चिंता:
- संप्रेषण चॅनेल व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि दहशत किंवा चुकीच्या माहितीचा प्रसार नियंत्रित करण्यासाठी नैसर्गिक आपत्ती किंवा आपत्कालीन परिस्थितीत इंटरनेट शटडाऊन लागू केले जाऊ शकते.

V. सोशल मीडिया नियंत्रण:
- संवेदनशील कार्यक्रमांदरम्यान, माहितीचा प्रसार नियंत्रित करण्याच्या उद्देशाने किंवा गोपनीयता आणि सुरक्षिततेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विशिष्ट सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म किंवा ॲप्स बंद केले जाऊ शकतात.

VI. सामग्रीचा प्रसार नियंत्रित करणे:
- हानिकारक किंवा आक्षेपार्ह समजल्या जाणाऱ्या व्हिडिओ किंवा प्रतिमा यासारख्या विशिष्ट सामग्रीचा प्रसार रोखण्यासाठी देखील इंटरनेट शटडाऊनचा वापर केला जाऊ शकतो.

VII. विरोध आणि मतभेद:
- काही प्रकरणांमध्ये असंतोष दडपण्यासाठी आणि सरकारच्या विरोधातील निदर्शनांच्या समन्वयाला आळा घालण्यासाठी इंटरनेट शटडाऊनचा वापर केला जातो.

VIII. परीक्षेतील गैरप्रकार टाळण्यासाठी:
- काही प्रकरणांमध्ये, गैरप्रकार आणि प्रश्नपत्रिका फुटी रोखण्यासाठी महत्त्वाच्या परीक्षांच्या वेळी इंटरनेट सेवा तात्पुरती निलंबित केली जाते.

3) भारतातील इंटरनेट शटडाऊन नियंत्रित करणारे प्रमुख कायदे:

I. भारतीय टेलिग्राफ कायदा, 1885 चे कलम 5(2) दूरसंचार सेवा (सार्वजनिक आणीबाणी आणि सार्वजनिक सुरक्षा) नियम, 2017 च्या तात्पुरत्या निलंबनासह:
- हे नियम, सार्वजनिक आणीबाणी किंवा सार्वजनिक सुरक्षेच्या बाबतीत, केंद्रीय किंवा राज्याच्या गृह सचिवांना, कोणतीही टेलिग्राफ सेवा (इंटरनेटसह) निलंबित करण्याचे आदेश देण्याची परवानगी देतात.
- या आदेशाचे एखाद्या समितीने पाच दिवसांच्या आत पुनरावलोकन केले पाहिजे आणि हा आदेश 15 दिवसांपेक्षा जास्त काळ लागू राहू शकत नाही. तातडीच्या परिस्थितीत, केंद्र किंवा राज्याच्या गृह सचिवांनी अधिकृत केलेल्या संयुक्त सचिव स्तर किंवा त्याहून वरिष्ठ अधिकाऱ्याद्वारे हा आदेश लागू केला जावू शकतो.

II. फौजदारी प्रक्रिया संहिता (CrPC) चे कलम 144:
- हे कलम जिल्हा दंडाधिकारी, उपविभागीय दंडाधिकारी किंवा इतर कोणत्याही कार्यकारी दंडाधिकारी (ज्याला राज्य सरकारद्वारे विशेष अधिकार सोपवलेले आहे) यांना सार्वजनिक शांततेचा कोणताही उपद्रव किंवा गडबड रोखण्यासाठी किंवा प्रतिबंध करण्यासाठी, असे आदेश जारी करण्याचा अधिकार देते.
- अशा आदेशांमध्ये विशिष्ट कालावधीसाठी विशिष्ट क्षेत्रातील इंटरनेट सेवा निलंबन समाविष्ट असू शकते.

III. माहिती तंत्रज्ञान कायदा, 2000 चे कलम 69A:
- हे कलम केंद्र सरकारला भारताचे सार्वभौमत्व, अखंडता, संरक्षण, सुरक्षा, इतर देशांशी मैत्रीपूर्ण संबंध किंवा सार्वजनिक सुव्यवस्था/सभ्यता किंवा एखाद्या गुन्ह्याला चिथावणी देणाऱ्या इंटरनेटवरील

कोणत्याही माहितीच्या प्रवेशास अवरोधित करण्याचा अधिकार देते.

तथापि, हे कायदे केवळ विशिष्ट वेबसाइट किंवा सामग्री अवरोधित करण्यासाठी लागू होतात, संपूर्ण इंटरनेट अवरोधीत करण्यासाठी नाही.

4) इंटरनेट शटडाऊनचे मुख्य परिणाम:

I. अभिव्यक्ती आणि माहिती स्वातंत्र्यावर परिणाम:

- इंटरनेट शटडाऊन 'भारतीय संविधाना'चे कलम 19(1)(a) आणि 'मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणे (Universal Declaration of Human Rights)'चे कलम 19 द्वारे हमी दिलेल्या 'अभिव्यक्ती आणि माहितीच्या स्वातंत्र्या'च्या अधिकाराचे उल्लंघन करते.
- हे लोकांना माहिती सामायिक करून त्याचा वापर करण्यापासून, मते व्यक्त करण्यापासून, ऑनलाइन नागरिक मंचांमध्ये भाग घेण्यापासून आणि अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरण्यापासून अवरोधित करतात.
- हे शटडाऊनमुळे प्रभावित भागावर किंवा त्यांच्या माहितीच्या प्रवाहावर देखील परिणाम करते, ज्यामुळे रिपोर्टिंग आणि सार्वजनिक जागरूकतेची स्थिती खराब होते.

II. आर्थिक प्रभाव:

- इंटरनेट शटडाऊनचे वास्तविक आर्थिक परिणाम व्यक्ती तसेच संपूर्ण देशांवर होतो.
- यामुळे प्रत्यक्ष स्वरुपात आर्थिक नुकसान आणि बेरोजगारीत वाढ होते. उपजीविकेसाठी ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर अवलंबून असणारे लोक विशेषत: प्रभावित होतात.
- हे डिजिटल पेमेंट, ऑनलाइन सेवा, ई-कॉमर्स, शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीवर अवलंबून असलेल्या इतर क्षेत्रांमध्ये व्यत्यय आणते.
    - Top10VPN.com या यूके स्थित डिजिटल गोपनीयता गटाच्या अंदाजानुसार, इंटरनेट बंद झाल्यामुळे 2020 मध्ये एकट्या भारताला 20,000 कोटी रुपये ($2.8 बिलियन) पेक्षा जास्त नुकसान झाले आहे.
- 2019 मध्ये काश्मीरमध्ये सहा महिने संचार नाकेबंदी:
    - काश्मीरमधील संचार नाकेबंदी (communication blockade) - जी 2019 मध्ये सहा महिने सुरू राहिली, परिणामी पाच लाखांहून अधिक लोकांना त्यांच्या नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या. प्रदीर्घ इंटरनेट शटडाऊनमुळे या प्रदेशातील व्यवसाय आणि आर्थिक क्रियाकलाप गंभीरपणे विस्कळीत झाले.
- 2021 मध्ये इंटरनेट शटडाऊनमुळे राजस्थानचे नुकसान:
    - 2021 साली एक महिना सुरू असलेल्या शटडाऊनमुळे राजस्थानमध्ये 800 कोटी रुपयांचे नुकसान झाले.
    - ही परिस्थिती तात्काळ आणि महत्त्वपूर्ण आर्थिक प्रभाव हायलाइट करते, जी अल्प-मुदतीच्या इंटरनेट शटडाऊनमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर होते.
- देशव्यापी इंटरनेट शटडाऊन:
    - 2022 मध्ये देशभरातील विविध भागात इंटरनेट शटडाऊन झाल्यामुळे 1,500 कोटी रुपयांहून अधिक आर्थिक नुकसान झाले.
    - हा आकडा त्या कालावधीत देशातील विविध क्षेत्रांमध्ये लागू करण्यात आलेल्या विविध शटडाऊनचा एकत्रित परिणाम दर्शविते.
    - 2023 च्या पहिल्या सहामाहीत इंटरनेट शटडाऊन झाल्यामुळे अंदाजे 2,091 कोटी रुपयांचे नुकसान झाले आहे. हे देशातील इंटरनेट व्यत्ययांच्या परिणामांच्या दृष्टीने बिघडत चाललेली आर्थिक परिस्थिती दर्शवते.

III. 'डिजिटल डिव्हाईड' तीव्र होणे:

- इंटरनेट शटडाऊनमुळे विश्वासार्ह आणि परवडणारे इंटरनेट ज्यांना प्राप्त होऊ शकते आणि ज्यांना प्राप्त होऊ शकत नाही त्यांच्यामधील डिजीटल डिव्हाईड (Digital Divide) आणखी वाढवते.
- ते ग्रामीण लोकसंख्या, स्त्रिया, अल्पसंख्याक, कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे आणि अपंग व्यक्ती यांसारख्या उपेक्षित गटांना विषमरितीने प्रभावित करते.
- हे 'डिजिटल इंडिया' या सरकारच्या व्हिजनच्या विरोधातही आहे; ज्याचा उद्देश डिजिटल सार्वजनिक

पायाभूत सुविधा आणि सेवांद्वारे नागरिकांना सक्षम बनवणे आहे.

5) भारतातील इंटरनेट शटडाऊनशी संबंधित महत्त्वाचे निर्णय:

I. अनुराधा भसीन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (2020):

- या ऐतिहासिक प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने एक महत्त्वपूर्ण निर्णय दिला. इंटरनेटद्वारे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि व्यापार व व्यवसाय करण्याचा अधिकार हे भारतीय राज्यघटनेचे कलम अनुक्रमे 19(1)(a) आणि कलम 19(1)(g) अंतर्गत संरक्षित मुलभूत अधिकार मानले आहेत.
- न्यायालयाने असेही सांगितले की, इंटरनेट शटडाऊन घटनात्मक पुनरावलोकनाच्या अधीन आहेत आणि याने आवश्यकतेच्या आणि प्रमाणतेच्या तत्त्वांचे पालन केले पाहिजे. न्यायालयाने यावर जोर दिला की, इंटरनेटच्या वापरावरील कोणतेही निर्बंध हे संबंधित भौतिक तथ्यांवर आधारित असले पाहिजेत आणि नमूद केलेले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठीच्या किमान प्रतिबंधात्मक उपाय स्वरुपात असले पाहिजेत.
- इंटरनेट शटडाऊन अनिश्चित काळासाठी लादले जाणार नाही याची खात्री करण्यासाठी आणि इंटरनेट सेवा निलंबित करणारा कोणताही आदेश प्रकाशित करण्यात यावा व तो न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन राहावा यासाठी या निकालाने मार्गदर्शक तत्त्वेही जारी केली आहेत. या निकालाने भारतातील इंटरनेट शटडाऊनची कायदेशीरता आणि घटनात्मकतेचे मूल्यमापन करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण कायदेशीर उदाहरण आणि फ्रेमवर्क प्रदान केले आहे.

II. फाउंडेशन फॉर मीडिया प्रोफेशनल्स विरुद्ध जम्मू आणि काश्मीर केंद्रशासित प्रदेश (2020):

- या प्रकरणात, भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने जम्मू आणि काश्मीर प्रशासनाला इंटरनेट वापरावरील सर्व विद्यमान निर्बंधांचे पुनरावलोकन करण्याचे निर्देश दिले आणि सांगितले की, इंटरनेटचा वापर करण्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार असून त्याचा आदर केला पाहिजे.

III. इंटरनेट फ्रीडम फाउंडेशन विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया (2020):

- या प्रकरणात, भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने नागरिकत्व दुरुस्ती कायद्याच्या (CAA) विरोधात निदर्शने करताना इंटरनेट शटडाऊन करण्यासह देशाच्या विविध भागांमध्ये इंटरनेट शटडाऊन करण्याला आव्हान देणाऱ्या 'इंटरनेट फ्रीडम फाऊंडेशन (IFF)' च्या याचिकेवर सुनावणी केली.
- सर्वोच्च न्यायालयाने सरकारला नोटीस बजावून IFF च्या युक्तिवादांवर उत्तर मागितले आहे.

6) इंटरनेट शटडाऊनशी संबंधित विविध युक्तिवाद:

अ) बाजूने युक्तिवाद:

I. द्वेषयुक्त भाषण आणि खोट्या बातम्या थांबवणे आवश्यक आहे:

- इंटरनेटचा वापर विविध धार्मिक आणि वांशिक गटांविरुद्ध द्वेष आणि शत्रुत्व पसरवण्यासाठी केला जाऊ शकतो.
- इंटरनेट शटडाऊन केल्याने झेनोफोबिक प्रवृत्ती आणि चुकीच्या माहितीचा सामना करण्यास मदत होऊ शकते.

II. कायदा व सुव्यवस्था राखणे:

- प्रक्षोभक संदेश आणि अफवांचा प्रसार रोखून मोठ्या प्रमाणात निषेध आणि नागरी अशांतता हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांकडून इंटरनेट शटडाऊन हा शेवटचा उपाय म्हणून वापर केला जाऊ शकतो. यामुळे हिंसाचार आणि अव्यवस्था निर्माण होणे थांबू शकते.

III. गोंधळ टाळणे:

- काही अत्यंतिक परिस्थितींमध्ये जेथे सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म व्यत्यय आणि गोंधळाचे स्रोत बनतात, तेव्हा शांतता आणि सुव्यवस्था पुनर्संचयित करण्यासाठी इंटरनेट सेवा निलंबित करणे आवश्यक ठरते.

ब) विरुद्ध युक्तिवाद:

I. मानवी हक्कांचे उल्लंघन:

- फहीमा शिरीन विरुद्ध केरळ राज्य केसमध्ये, केरळ उच्च न्यायालयाने इंटरनेट वापर करण्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून ओळखला; जो संविधानाचे कलम 21 अंतर्गत गोपनीयतेच्या

अधिकाराचा आणि शिक्षणाच्या अधिकाराचा भाग आहे.

- इंटरनेट शटडाऊन केल्याने या अधिकारांचे उल्लंघन होते आणि लोकांची संवाद साधण्याची, व्यक्त होण्याची, शिकण्याची आणि माहिती मिळवण्याची क्षमता मर्यादित होते.

II. सामाजिक तोटा:

- इंटरनेट शटडाऊन झाल्यामुळे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीवर अवलंबून असलेल्या शिक्षण, आरोग्य यासारख्या अत्यावश्यक सार्वजनिक सेवांवर परिणाम होतो.
- इंटरनेट बंद झाल्याने शिक्षणामध्ये डिजिटल फूट आणि असमानता देखील निर्माण होते. कोविड-19 महामारीच्या काळात जेव्हा ऑनलाइन शिक्षण गरजेचे बनले तेव्हा हे स्पष्टपणे दिसून आले.

III. उद्दिष्ट साध्य करण्यात अयशस्वी:

- इंटरनेट शटडाऊन सार्वजनिक सुव्यवस्था टिकवून ठेवतात किंवा टिकवून ठेवण्यात मदत करतात असा कोणताही निर्णायक पुरावा नाही.
- खरं तर, इंटरनेट शटडाऊन केल्याने अधिक असंतोष, निराशा आणि रागाच्या रूपात उलट परिणाम होऊ शकतो.

IV. सामाजिक अव्यवस्था:

- इंटरनेट शटडाऊनमुळे माहिती आणि पारदर्शकतेचा अभाव निर्माण होतो, ज्यामुळे घबराट आणि उन्माद वाढू शकतो.
- हे वास्तविक परिस्थितीचे निरीक्षण आणि अहवाल देण्याच्या सिव्हिल सोसायटी, मीडिया आणि मानवाधिकार रक्षकांच्या प्रयत्नांना अडथळा आणू शकते.

7) निष्कर्ष:

I. कायदेशीर फ्रेमवर्क सुधारणे:

सरकारने संवैधानिक व मानवी हक्क मानकांचे पालन न करणारा, कालबाह्य व अस्पष्ट, टेलिग्राफ कायदा व त्याचे नियम रद्द केले पाहिजेत किंवा त्यात सुधारणा केली पाहिजे. इंटरनेट वापरावर कोणतेही निर्बंध हे आवश्यक, कायदेशीर, प्रमाणबद्ध आणि वेळेचे बंधन असलेले असणे आवश्यक आहेत. अपवादात्मक परिस्थितीत (इंटरनेट शटडाऊनवरील संसदीय पॅनेलच्या अहवालात शिफारस केल्यानुसार) केव्हा आणि कसे इंटरनेट निर्बंध लादायचे? याबद्दल केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे जारी केली पाहिजेत.

II. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा आदर :

अधिकाऱ्यांनी अनुराधा भसीन प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्देशांचे पालन केले पाहिजे. इंटरनेट वापर करण्याचा अधिकार हा मूलभूत अधिकार म्हणून ओळखला गेला असून कोणत्याही इंटरनेट निर्बंधासाठी आवश्यकतेच्या आणि प्रमाणतेच्या तत्त्वांचे पालन करण्यात यावे. अधिकाऱ्यांनी इंटरनेट सेवा निलंबित करण्याचे सर्व आदेश सर्वसामान्यांसाठी प्रकाशित करावेत. हे आदेश न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन असतील.

III. शटडाऊनला पर्याय शोधणे:

कायदा आणि सुव्यवस्था बिघडवणे, सांप्रदायिक हिंसाचार, दहशतवादी हल्ले, परीक्षांमधील गैरप्रकार आणि राजकीय अस्थिरता यांना सामोरे जाण्यासाठी सरकारने इतर कमी अनाहूत उपायांचा विचार केला पाहिजे; जसे की विशिष्ट वेबसाइट किंवा सामग्री अवरोधित करणे, इशारा किंवा सल्ला देणे, नागरी समाज आणि माध्यमांशी संलग्नता वाढवणे, तैनात सुरक्षा दलांचे सक्षमीकरण करणे.

IV. शटडाऊनच्या प्रभावाचे मूल्यांकन:

इंटरनेट शटडाऊनचा मानवी हक्क, लोकशाही आणि विकासावर होणाऱ्या परिणामांचे सरकारने नियमितपणे मूल्यांकन केले पाहिजे. इंटरनेट बंद झाल्यामुळे ज्यांचे नुकसान झाले आहे (विशेषत: असुरक्षित गट जसे की ग्रामीण लोकसंख्या, महिला, अल्पसंख्याक, कमी उत्पन्न असलेली कुटुंबे आणि अपंग व्यक्ती), त्यांची भरपाई देखील केली पाहिजे.

संदर्भ:

1) एक्सेस नाऊ एंड द #कीपइटऑन कोअलिशन अहवाल (https://www.accessnow.org/wp-

content/uploads/2023/05/2022-KIO-Report-final.pdf)

2) दीप आरून, 2023, "सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी इंटरनेट शटडाऊन वापरावे का?", द हिंदू, 7 जुलै, ऑनलाईन आवृत्ती
3) नम्रता माहेश्वरी व श्रुती नारायण, 2023, "मणिपूर इंटरनेट बंद: काश्मीरचे धडे विसरत आहेत", द इंडियन एक्सप्रेस, 29 जुलै, ऑनलाईन आवृत्ती
4) शेख मोईनुद्दीन, 2021, "डिजिटल शटडाउन अँड सोशल मीडिया", स्प्रिंजर नेचर प्रकाशन
5) सिंग ऋषिका, 2022, "एक्सप्लैन्ड: सरकारद्वारे इंटरनेट निलंबनाची वारंवारता, कारणे आणि विवाद", द इंडियन एक्सप्रेस, 3 जुलै, ऑनलाईन आवृत्ती